

ד"ר ישראל רונסון

שבעת מיני הבכורים — טבע ואמונה

ראשי פרקים

- א. ביכורים משבעת המינים
- ב. הפרשת ביכורים — הסדר במשנה
- ג. הפרשת ביכורים — הסדר בתוספתא
- ד. ההשלכות הרעיוניות למצות ביכורים — הסדר במשנה
- ה. ההשלכות הרעיוניות — הסדר בתוספתא
- ו. מצות ביכורים — בין טבע לאמונה

א. ביכורים משבעת המינים

התורה מכנה את חג השבועות גם בשם "יום הביכורים" (במדבר כח, כו), ומיום זה מתחילים להביא את הביכורים ולקרוא את פרשתם עד לחג הסוכות, ולפי דעה אחרת עד לחנוכה (משנה, ביכורים א, ו). מצות הביכורים מתקיימת ב"שבעת המינים" (שם א, ג) וחז"ל אף הורו כיצד להביא את שבעת הגידולים השונים האלו:

...מצוה להביאן בשבעה כלים, אם הביא אחד יצא. כיצד הוא עושה? נותן שעורים מלמטה ודבר אחר על גביהן, חיטין על גביהן ודבר אחר על גביהן, וזיתים על גביהן ודבר אחר על גביהן, תמרים על גביהן ודבר אחר על גביהן, רימונים על גביהן ודבר אחר על גביהן ותאנים למעלה מכולן. מקיף להם אשכולות של ענבים מבחוץ (תוספתא ביכורים ב, ח).¹

אין ספק שיש בדרך זו יופי והדר, אך קשה מאוד לבצע את אכן מקפידים להביא כביכורים פירות טריים שהבכירו זה עתה, ועל כן מצדיקים את

1. על הנוסח, ראה: ש' ליברמן, תוכ"פ, ביכורים עמ' 847.

השימוש במונח "ביכורים". זאת באשר עונת ההבשלה של הגידולים השונים שב"שבעת המינים" אינה אחידה והיא משתרעת מתחילת האביב, שעה שהשעורה מתחילה להבשיל, ועד אמצע הסתיו, שאז מבשילים הזיתים. אגב אורחא, כאן המקום לעורר למחשבה — על אודות הצורך בהכרת מועדי ההבשלה של הפירות השונים, הכרוכה כמובן בהכרה יסודית של הגידולים עצמם, וחשובה לקיום נכון של מצות הביכורים, ולהבנתה. ובאופן כללי, הכרת הטבע והצומח בארץ ישראל מהווה יסוד חשוב וחיוני במחשבה הדתית של עמנו.

ב. הפרשת ביכורים — הסדר במשנה

חז"ל משרטטים את קיום מצות הביכורים בדרך צבעונית ויפה. כך במשנה:

כיצד מפרישין את הביכורים? יורד אדם לתוך שדהו. ורואה תאנה שביכרה, אשכול שביכר, רימון שביכר — קשרו בגמי ואומר: הרי אלו ביכורים (משנה ביכורים ג, א).²

אכן, יש כאן ללא ספק חריגה מהסגנון המשפטי הקצר והיבש משהו של המשנה האופייני להיגדים הלכתיים. בתוספתא מתואר המצב באורח דומה אך הסדר שונה במקצת:

...יורד אדם לתוך שדהו. רואה אשכול שביכר ותאנה שביכרה ורימון שביכר וקושרן במשיחה... (תוספתא ביכורים ב, ח).

בשני המקורות הללו מדובר בביכורי הפירות — "גפן תאנה ורימון", אך הם מובאים בסדר שונה. כשבמשנה, וכן בספרי (כי תבא פיסקא שא), התאנה היא הפותחת, ואילו בתוספתא פותח דווקא אשכול הענבים. האם יש משמעות לסדר שבכל אחד מהמקורות, או שמא לא הקפיד על כך התנא. דומה שהסדר בשני המקורות אכן משקף שתי גישות שונות לפירות הללו. הסדר — תאנה, גפן, רימון שבמשנה, הוא סדר הבשלתם של הפירות — ראשון ראשון ואחרון אחרון. בעוד שבתוספתא הסדר הוא שיקוף של סדר הפירות ברשימה המפורסמת של "שבעת המינים" בתורה: "...גפן תאנה ורימון..."

2. על פי מהדורת צוקרמנדל עמ' 101.

(דברים ח, ח), ובמובנים רבים זהו גם דבר חשיבותם היחסית של הפירות הללו לאדם.

עיסוק בשאלת סדר ההבשלה מחייב לומר דבר מה על מקומה של התאנה בסדר הזה. בניגוד לפרי הגפן, או הזית, אין לתאנה עונה קצרה של הבשלת הפרי שבה מרוכזת מלאכת הארייה (קטיף). פרי התאנה מבשיל קמעה קמעה לאורך עונה ארוכה מאוד, מן האביב ועד לסתיו. יש לדבר עדות בדברי חז"ל — "מה תאנה זו כל זמן שאדם ממשמש בה מוצא בה תאנים" (בבלי ערובין נד, ע"א). וכן — "למה נמשלה תורה בתאנה? שרוב האילנות, הזית, הגפן והתמרה נלקטין כאחת והתאנה נלקטת מעט מעט. כך התורה. היום לומד מעט ולמחר הרבה שאינה מתלמדת לא בשנה ולא בשנתיים" (במדבר רבה כא), עונת ההבשלה הארוכה נחלקת לכמה חלקים, כשבראשונה מופיעות "התאנים הביכורות" המשובחות, אחרי כן מגיעה העונה המרכזית של אריית פירות התאנה. עונה זו מכונה במקורות בשם "קיץ", והקיץ מהווה שם מקביל לאריית התאנים. לפי זה ניתן לראות בתאנה פרי שמבכיר בראשונה, אם כי עונת ההבשלה בכללותה ממושכת למדי! את התאנים האחרונות, שאגב אינן משובחות, אורים בסתיו.

התפיסה כי התאנה פותחת את עונה ההבשלה איננה רק נתון בוטני! היא מעוגנת בחיבה הגדולה שרחשו הכול לתאנה שהייתה הפרי הטרי הראשון בשוק לאחר חודשים שבהם לא נראו פירות טריים. בכך ניתן להסביר את המליצה בה נקט ישעיהו כשרצה לתאר את נפילתה המהירה של ממלכת אפרים האמורה להיות "כבכורה בטרם קיץ אשר יראה הוואה אותה בעודה בכפו יבלענה" (ישעיהו כח, ד). רוצה לומר, התאנים הביכורות הנקטפות ונאכלות בתאווה רבה. וכך קרא גם ירמיהו, המתאר את גלות יהויכין, בהמשילו אותה לדוד תאנים משובחות: "הדוד אחד תאנים טובות מאד כתאני הבכורות" (ירמיהו כד, ב, וראה גם נחום ג, יב). הנה כי כן, הבוטניקה והפסיכולוגיה חברו יחדיו כדי להעניק לתאנה את הבכורה!

ג. הפרשת ביכורים — הסדר בתוספתא

סדר הפירות בתוספתא — גפן, תאנה רימון, הוא ככל הנראה, סדר חשיבותם של פירות אלו בעולמו של האדם. בסדר הזה מופיעים פירות אלו גם ברשימת "שבעת המינים". פרי הגפן הוא החשוב שבהם הואיל וממנו

מכילים את היין שעל חשיבותו לאדם בימי קדם, לא רק כדי "לשמח לבב אנוש", אין עוררין. הגפן מופיעה במה שזכה לכינוי "המשולש החקלאי הקלסי של ארץ-ישראל הקדומה", הכולל את הדגן, התירוש והיצהר, שלישייה שנזכרה במקורותינו פעמים רבות. ויושם אל לב, הגפן היא הנזכרת במשולש הזה ולא התאנה. הגפן חשובה מן התאנה, וזו חשובה מן הרימון, שכמעט שאינו נזכר במקרא בהקשר למאכל האדם. אגב, דוק ומצא, שגם באיזכורים אחרים של הגפן והתאנה במקרא, שומר הכתוב על הסדר גפן ראשון ואחריו התאנה.

שאלת הסדר הפנימי ב"שבעת המינים" כגורם הלכתי אינו עולה אם כן בסוגיה זו. הוא נדון על ידי חז"ל בהלכות "ברכות הנהנין", בשאלת הקדימות בברכות. שם נקבע הכלל — "כל המוקדם בפסוק זה, מוקדם לברכה, שנאמר: "ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון ארץ זית שמן ודבש" (ובבלי ברכות מא ע"א).

אמנם, יש בכלל זה בעייה מסויימת בקשר למקומו של הזית, וחכמים קבעו ש"ארץ הפסיק העניין" והקנו בכך ל'זית' ראשוניות מסויימת, בהנחה שעצם פעולת הברכה משקפת התייחסות למהות, חשובה בעיני המברך. ברור שיש בעיקרון זה של קדמות ברכות כדי להמחיש את החשיבות היחסית של המינים הללו בעולמם של אבותינו, ולגבי הפירות בהם עוסקים אנו, יש בכך כדי להדגים את חשיבותה של הגפן ביחס לתאנה ושל זו ביחס לרימון. נמצאנו למדים שהתנא בתוספתא נקט סדר גפן, תאנה ורימון שהיה מקובל על אבותינו כסדר החשיבות של הפירות האלו. סדר זה יסודו מן הסתם בשיקולים כלכליים, אך בדיונים אלו הוא עוטה חשיבות דתית.

ד. ההשלכות הרעיוניות למצות ביכורים — הסדר במשנה

הצבענו על כך שאין ההבדל בסדר שבין הפירות במשנה ובתוספתא עניין של מה בכך. עתה יש לשאול מה עולה מכל זה, ומה ניתן ללמוד מכך לגבי הרעיונות שבמצוות הביכורים. דומה שמאחורי שני סדרי הפירות, במשנה ובתוספתא, מסתתרות שתי השקפות עקרוניות הקשורות לביכורים, ל"שבעת המינים" ולאֶרֶץ שנתן הקב"ה לאבותינו ולנו. הסדר במשנה: תאנה, גפן, רימון — עונה על השאלה מי קודם להבשיל. כאן מדובר בתכונות טבעיות של צמחים שונים, שאינן מסורות כלל בידי אדם, המוצא אותן כנתונים

קבועים שמעמיד הטבע מולו. הסדר בתוספתא — גפן, תאנה ורימון נקבע במידה רבה על-ידי האדם המחליט מהו הפרי החשוב ביותר בשבילו כלכלית ודתית.

הרעיון הראשון שנדגישו קשור במהותה של מצות הביכורים. לכאורה זו מצוה בעלת רקע חקלאי, שיש בה הכרת תודה לקב"ה על היבול שהעניק בחסדו לאיכר. אולם, לא את הנוסח הזה נוקטת התורה בפרשת מקרא ביכורים. שם נאמר:

והיה כי תבוא אל הארץ אשר ה' אלקיך נותן לך נחלה... ולקחת מראשית כל פרי האדמה אשר תביא מארצך אשר ה' אלקיך נותן לך... כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו... ויביאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת... ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתת לי ה'... (דברים כו, א-יא).

אין זו תודה על הפירות בלבד. תודה על הפרי המופנית לכוחות שמעבר לאדם היתה מקובלת בכל דת ובכל תרבות (ראה: מ' בובר, בין עם לארצו, עמ' 16). כאן מדובר בתודה על הארץ, וזהו דבר מיוחד לעם ישראל. נתינת הארץ לעם ישראל היתה החלטה אלוקית שאינה תלויה כלל באדם. מצות הבאת הביכורים מפרי הארץ מציינת את מודעותו של הנותן לכך והדבר בא לידי ביטוי מפורש במקרא הביכורים. הנה כי כן, סדר הפירות בביכורים המובא במשנה, המשקף תכונות טבעיות של הגידולים והארץ, תכונות שקבע הקב"ה, והאדם מקבלן כפי שהן, מתאים להשקפה זו על הביכורים. יש לתפוס את הארץ על טבעה המיוחדת וגידוליה כמתנה בידינו, והביכורים מהווים את תודתנו על כך. מתנת הארץ, והכרתנו בחשיבותה וערכיותה של מתנה זו והמודעות לסדר הגידולים, מסמלת את המודעות למתן-ארץ זו, בבחינת מי שנתן את הארץ נתן גם את גידוליה.

למותר לציין, שתוכנה של פרשת הביכורים, בה סוקר מביא הביכורים את תולדות ימיו הראשונים של העם, משתלב יפה ברעיון זה. אין בפרשה זו תודה חקלאית, אלא התייחסות עמוקה לקורותיו של עם ישראל, ששורשם באותה החלטה אלוקית ליצור עם סגולה אור לגויים. וחשוב לציין, שיצירת המודעות לרעיון חשוב זה נעשית באמצעות הבאת פרי האדמה, כמו רמז כאן הכתוב

שאין ערך לתולדותיו העשירות והמרתקות של עם ישראל בלא אותו רגע קטן של הבאת פרי ארץ-ישראל למקדש שבארץ-ישראל.

ה. ההשלכות הרעיוניות — הסדר בתוספתא

מה מלמדנו הסדר של הפירות בתוספתא — גפן, תאנה ורימון, סדר שנקבע בשבעת המינים ומשקף כזכור את החשיבות היחסית לאדם? כדי להבין זאת נעמוד בקצרה על חשיבותם הדתית של "שבעת המינים". אין הם רק גידולים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. חלקם הגדול של מינים אלו הם גידולי בעל מובהקים המושקים על ידי הגשם. לפיכך משקפים את השגחתו המיוחדת של הקב"ה בארץ-ישראל, השגחה הבאה לידי ביטוי בדברי התורה:

כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק. והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים (דברים יא, יא-יב).

אכן, מול מצרים המושקית על ידי הנילוס, מושקית ארץ-ישראל על ידי הגשם. לא נוכל להעמיק במסגרת זו באשר לערך הדתי של עובדה אקלימית זאת. נציין רק שהתלות בגשם יוצרת את "האקלים" הנכון לעבודת הקב"ה. אין זה המקום היחיד שבו מעמיד הכתוב את טבעה של מצרים מול טבעה של ארץ-ישראל ורומז להשלכות הדתיות של השוואה זו. בבמדבר יא, מסופר על בני ישראל המתאווים תאוה לבשר ודגים וגם לירקות מצרים המובהקים — "קישואים, אבטיחים, חציר, בצלים ושומים", כולם קשורים בקשר בל יינתק לחקלאות השלחין שלה ומשקפים את טבעה ואקלימה. והנה, בפרשה הבאה (במדבר יג), כששולח משה את המרגלים לארץ, הוא מקפיד לציין שעליהם להתחזק, להביא מפרי הארץ, והמרגלים אכן מביאים משלושה מינים אלה: פירות הגפן, התאנה והרימון. אין זאת אלא שמשה התכוון לרמוז בכך לעם על טיבה של הארץ המובטחת המוציאה פירות משובחים שאינם נופלים מפירותיה של מצרים, אך בניגוד להם, הם גדלים מגשמי ארץ-ישראל המהווים אות וסמל להשגחתו המיוחדת על הקב"ה בארצו. הנה כי כן, מפגש ראשון של העם וארצו לאחר השעבוד כרוך בפירות אלו. מה טעם לחשוף את העם לפירות אלו עוד בטרם יכנסו לארץ? יבואו לארץ, ירשוה, ישבו 'איש תחת גפנו ותאנתו' ויתוודעו לטעמם של פירותיה! הבאה מוקדמת של הפירות

יכולה להתפרש רק כחינוך, והציפיה היא, כי באותה דרך שמשגיח ה' על פירות הארץ, ישגיח גם על כיבושה. אלוהי הטבע הוא אלוהי ההיסטוריה! הכוח שיסייע לגידול הפירות ולכיבוש הארץ חד הוא! שבעת המינים, ובתוכם הגפן, התאנה והרימון, מהווים על כן סמל להשגחה זו, והבאת הביכורים הכוללים את שבעת המינים, מדגישה את המודעות והכרת התודה להשגחתו המיוחדת של הקב"ה. גם זכרון הפגישה הראשונה עם הארץ שהוצגה באמצעות פירותיה וגם תודה על הברכה בהווה, ברוח הגדרת בעל ספר החינוך:

...על כן בהיטיב אליו ה' ברוך הוא ובברכו אותו ואת אדמתו
לעשות פירות וזכה להביאם לבית אלוקינו, ראוי לנו לעורר לבנו
בדברי פיהו לחשוב כי הכל הגיע אליו מאת אדון העולם... (מצוות
עשה תרו).

הקב"ה משגיח על ארץ-ישראל במיוחד, אך ראוי לזכור שהנעשה והמתרחש בארץ זו נקבע במידה רבה על ידי האדם. אם נתפס לעניין הגשם, הרי שהוא משקף את מצבו הדתי-מוסרי של העם, תפילותיו ובקשותיו מעם הקב"ה. ואם אמרנו שהסדר של שבעת המינים – ובתוכם הגפן, התאנה והרימון – משקף את ההתייחסות לעולם האדם, סביר לשער שסדר זה יזכיר את הקשר בין "שבעת המינים" לבין הגשם והשגחתו היומיומית של הקב"ה בעם ישראל.

כללו של דבר, יש בביכורים תודה על חסדו היומיומי של הקב"ה ותודה על חסדו בעבר. במיוחד חסד מתן הארץ. מהויות בסיסיות אלו באות לידי ביטוי בהלכה, הקובעת שיש לתת ביכורים משבעת המינים ובסדר בו מופיעים פירות שבעת המינים במשנה ובתוספתא.

ו. מצות ביכורים – בין טבע לאמונה

הדברים שנאמרו כאן מבוססים על הבנה שונה של אופני סידור שונים של הפירות ברשימות בדברי חז"ל. הם שימשו נקודת מוצא לדיון רעיוני בשאלת ההשגחה והסמליות הגלומה במצוות ביכורים. דומה כי ניתן לפסוע בלימוד זה צעד נוסף קדימה – ובמסגרת זו צעד קל בלבד – ולדבר על התייחסות מצות ביכורים לטבע ולהיסטוריה מתוך מודעות למתח הדתי העמוק הקיים ביניהם. העולם האילי – ואנו מודעים לאופי המכליל של דברינו –

המעייט בהערכתו את מושג ההיסטוריה. האופי המחזורי של עונות השנה הקובעות את המצב החקלאי הוכפף לסדר האילי שהיה מחזורי במהותו ושיקף מאבקים בלתי פוסקים בין כוחות אליליים שונים. המיתוס האילי (ושוב, הכללה לפנינו!) שיקף אפוא מאבק מהותי, ואם יש בו סדר, הרי שסדר זה הוא תוצאה של עימות ומאבק. לאמונת הייחוד זר מושג המאבק. המחזוריות אינה אלא חוקיות בטבע ואין לה שום משמעות מהותית מעבר לעצם קיומה כחלק מעולם הטבע. הא-ל השולט בטבע, קובע את החוקיות המעגנית את עונות השנה בסדר הקיים, ו'מנצל' את הסטיות הסטטיסטיות מחוקיות זו לצורך השגחתו על הבריות.

אשר להיסטוריה, זו איננה מחזורית, ולכן העולם האילי התקשה לקבל את המושג. היא מתחילה מנקודת אפס — בריאת העולם, ומסתיימת באחרית הימים ומסגרתה משקפת תוכנית אלוקית עקרונית. מובן שניתן להתווכח מה קבוע ומה מוחלט במסגרת זו ומה פתוח לשינוי בזכות בחירתו החופשית של האדם, אך תוכנית קיימת.

כיצד משתלבת מצות ביכורים בסכמה הזו? האדם המביא את ביכוריו, אומר בפיו דברים שהם בגדר סיפור היסטוריה והבעת השקפה על ההיסטוריה. נתינת הארץ שאותה בא לשבח איננה נתינה של פיסת טבע, בית גידול לשבעת המינים, אלא דוגמה לשלטונו של ה' בהיסטוריה וטענה חזקה לביסוס אמונת הייחוד. החקלאי הופך בנקודת הזמן הזו לפילוסוף דתי שאופקי מחשבתו חורגים בהרבה מעבר לגבולות שדהו. הנקודה המהותית מבחינה דתית קשורה כמדומה לשאלת מעמדה הדתי של ההיסטוריה. כיצד משתלב האדם בתוכנית האלוהית שהוזכרה לעיל. בפרשת ביכורים נאמר:

"ונצעק אל ה' אלקי אבותינו וישמע ה' את קולנו וירא את ענינו ואת עמלנו ואת לחצנו. ויוציאנו ה' ממצרים..." (דברים כו, ז-ח). פסוק זה מהווה פרשנות עקרונית למסופר בספר שמות. שם הודגשה הצעקה בהקשר שונה: "ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו ותעל שועתם אל האלקים מן העבודה. וישמע אלקים את נאקתם..." (שמות ב, כג-כד).

בשמות — התיאור פסיבי: הם זועקים זעקת כאב וה' שומע, ואילו בפרשת ביכורים — צעקה מודעת! זעקה מתוך רצון לשנות! איננו באים לשפוט איך התנהלו הדברים בפועל, ומן הסתם עבדים חסרי שורשים לא ידעו כל כך למי להפנות צעקתם, אך פרשת ביכורים המודעת ליכולתו של האדם לשנות את ההיסטוריה בתפילתו מדברת על צעקה מכוונת וביודעין מתוך הכרה באדנותו של ה' על ההיסטוריה! בנקודה זו נפגשים הטבע וההיסטוריה — הטבע שמוביל את החקלאי להכיר תודה לה' מעורר למחשבות היסטוריות בכוחה של פרשת ביכורים שהתורה העמידתנו עליה!